

DIE INVLOED VAN DIE MODERNE SAMELEWING OP DIE

AFRIKAANSE WOORDESKAT EN UITDRUKKINGE

Verhandeling

ingedien ter gedeeltelike nakoming
van die vereistes vir die graad

MAGISTER ARTIUM

aan die

POTCHEFSTROOMSE UNIVERSITEIT

vir

CHRISTELIKE HOËR ONDERWYS
(Departement Afrikaans-Nederlands)

deur

ANNA ELIZABETH FOURIE

1970

INHOUD

Voorwoord	v
<u>Hoofstuk 1</u>	
TAAL AS BEHEERSINGSMIDDEL	1
<u>Hoofstuk 2</u>	
BEGRIPSBEPALING	6
<u>Hoofstuk 3</u>	
LOGALITEIT	13
Die logaliteit van die woord	
Die logale waardes van die woord	
Die ontstaan van die spreekwoord	
Byvoeging van nuwe logaliteitsdimensies	
Oorspanning van omgewings- en tydgrens	
<u>Hoofstuk 4</u>	
PLEK WAT SPREEKWOORDELIKE GEBRUIK IN VOLKSTAAL EN BY VOLKE BEKLEF	25
<u>Hoofstuk 5</u>	
DIE NOODSAAKLIKHEID VAN VERNUWING	30
Vraag en aanbod	
Vaktaal en nuwe uitdrukkings	
Die rol van Anglisismes	
<u>Hoofstuk 6</u>	
UITDRUKKINGE WAT AAN DIE MODERNE LEEFWYSE ONTLEEN IS	37
Nederlandse uitdrukkings en sêgswyses	
Afrikaanse uitdrukkings en sêgswyses	
Tegnologie en wetenskap	
Elektrisiteit	
Radio	
Telefoon	
Motor	
Vervoerwese	
Mediese wetenskap	
Moderne wetenskap	
Internasionale politiek	
Maatskaplike gebied	

VOORWOORD

Hierdie studie is hoofsaaklik aangepak weens 'n besondere belangstelling in die lewende taal. Daar lê 'n wye, interessante geskiedenis in die spreekwoordeskat en uitdrukkinge van elke taal opgesluit. Hierdie ondersoek is op die gebied van die spreekwoorde-like gedoen.

Afrikaans het hoofsaaklik as 'n boere taal ontstaan en ontwikkel; gevolglik is daar baie uitdrukkinge en segswyses wat aan die plaaslewe ontleen is. Die Afrikaners het egter later ook na die stedelike gebied verhuis. Die moderne lewe, met sy wetenskap en tegnologie, stel steeds nuwe eise aan die taal. Noodwendig moet hierdie toestand 'n uitwerking op die spreekwoordeskat en uitdrukkinge uitoefen.

Hierdie studie is gebaseer op nuwe Afrikaanse uitdrukkinge en segswyses wat in die twintigste eeu ontstaan het. Die doel is verder om vas te stel of sulke nuwes die oues vervang, of hulle werklik blywende waarde besit en of hulle net aan tyd en plek gebonde is - eendagsvlieë wat later weer verlore sal gaan.

Hierdie werk sou nie begin en voltooi kon word sonder die gewaardeerde bydrae van die volgende aan wie ek my opregte dank verskuldig is nie:

(a) Prof. H. Venter, wat as my leier opgetree het, op wie se we-

HOOFSTUK I

TAAL AS BEHEERSINGSMIDDEL

Taal is 'n middel waarmee die mens sy (lewens)milieu beheers. Die woord is die middel waarin die mens se denke, sy logos, sy beheersing van die wêreld waarin hy lewe, uitreik na gestalte en verwesenliking.

Dit is egter duidelik dat die mens nie in die eerste plek met selfvergestalting en selfverwesenliking besig is nie maar met roepingswerk, uitvoering van sy beheersings-taak wat aan hom opgedra is. En omdat God, by wie die ewige Woord is, deur die woord van sy mond die skepping in aansyn geroep het, kan die mens, die beeld van God, met die woord van sy mond benoem en beheers, die geskape skepping vir sy beheersingsdoel weer omskep tot woord. Die mens se woord is in eerste en laaste instansie van God se woord afhanklik.

„God, wat self nie aan ruimte en tyd gebonde is nie, het egter sy skepping in ruimte en tyd gestel, en binne die dimensies van ruimte en tyd beweeg die mens en voer hy sy beheersingsfunksie uit en beweeg ook sy taal“.¹⁾ Dit is belangrik om daarop te let dat in taal die ruimte en die tyd waarin die mens hom bevind, weerkaats

1. Venter, H. Taal as beheersingsmiddel. Rede by aanvaarding van professoraat in Afrikaans-Nederlands aan die P.U. vir C.H.O., 17.2.61. p. 10.

word, neerslag vind, vergestalt word. Maar dit lê ook aan die wese van die taal dat dit, soos die mens se gees, geskik is om tyd en ruimte te oorspan, om oor tyd en ruimte heen te reik.

Taal is nie in die eerste plek en net kommunikasie-middel nie en het ook nie in eerste instansie uit die maatskappy voortgekom nie. Dit is daarom duidelik dat die mens sy taal nie eers as verkeersmiddel gebruik nie, maar hy gebruik dit om sy beheersingsopdrag uit te voer, 'n beheersing wat eers individueel moes geskied en eers daarna - maar ook nie altyd nie - gemeenskaplik.

Taal is dus nie in die eerste plek 'n sosiale verskynsel nie maar 'n individuele beheersingsmiddel, 'n middel waarmee eers die individu en daarna die gemeenskap sy lewensunivcrsum beheers. Hiermee word egter nie die kommunikatiewe bruikbaarheid en gebruiksmoontlikhede en funksie van taal ontken nie, net die primaat daarvan word ontken. Neologismes soos spootnik, kernbom, muggiemotor, straaljagter, kernreaktor, dwelmkramer is oorspronklik deur een mens gebruik, daarna is die woord in die algemene omgangstaal gebesig.

Die moontlikhede van kommunikasie is nie afgelei uit 'n beheersingsbehoefte van die maatskappy nie, maar dit is die gevolg van die uitvoering van die beheersingsopdrag deur die individuele mens. In die grond lê altyd die feit: die mens het vir taal nie 'n medemens nodig nie, want hy beheers sy wêreld deur sy eie taal.

Die geskiktheid van taal om kommunikatief gebruik te word be-

vorder die beheersing van die skepping in belangrike mate. Dit maak die oordra van ervarings en bevindinge moontlik: eerstens kan 'n hele gemeenskap in die ervarings en bevindinge van enkelinge deel, tweedens kan ervarings en bevindinge van vorige geslagte aan volgendes meegedeel word.

Die beheersingsvaardigheid van taal word ook verhoog deurdat die moontlikheid van oordrag van taal in kommunikatiewe gebruik haas onbeperk is, en daar is geen ander middel wat soveel oordraagbaarheidsmoontlikhede as die taal het nie.

Taal word beperk deur die mens en deur die tyd en die ruimte wat hy beheers. Die woord skakel is byvoorbeeld een van die in mekaar grypende ringe van 'n ketting, dit is 'n verbindingstak tussen 'n reeks verskynsels of opvattinge, 'n persoon dien as skakel, in baie sportsoorte kry ons 'n skakel (rugby, hokkie, sokker); jy skakel iemand as jy per telefoon in verbinding tree; 'n skakel word gebruik om deel uit te maak van 'n elektriese stroombaan. Soms het hierdie woord al só van die oorspronklike logaliteit los geraak dat dit 'n selfstandige logaliteit kry. Wanneer die woord inskakel gebruik word, dink ons nie meer aan 'n ketting nie maar soms aan 'n stroombaan, soms aan 'n radio, soms aan 'n mens in 'n groep.

Hockett wys op interessante voorbeelde: Statue of Liberty is die naam van 'n voorwerp in New York, maar dit kan ook betrekking hê op 'n sekere spel in „football“; so verskil die woord bear in logaliteit in die volgende gevalle: Women bear children en I can't

bear the pain.¹⁾

Taal kom dus voort uit dit wat in die taalmaker neerslag gevind het. Dit gold vir die „moderne" mens ook, in die besonder dan dat daardie dinge wat sy verbeelding aangryp of waarmee hy daaglik be-drywig is, sy taal moet beïnvloed. Golflengte word nie net by 'n radio gebruik nie, ons dink ook aan twee mense wat op dieselfde golflengte ingeskakel is; so praat ons van iemand wat in die hoogste versnelling is. So probeer die mens sy belewenisse op unieke wyse beheers deur sy taal te verryk met terme en uitdrukkinge uit die lewe en bedrywigheide wat hom omring. Met die toenemende industrialisering en meganisering van vandag en met die ontwikkeling van die tegniek en allerlei toepassings van die natuurwetenskappe het daar nuwe woorde en segswyses ontstaan wat vroeër òf onbekend òf selde gebruik is. So praat ons vandag van 'n gehoor wat geëlektriseer word, iemand wat van battery verander (‘n ander taktiek volg) of n hartoorplanting ondergaan; iemand wat as die kragpunt van die onderneming beskou word.

Elke mens behoort egter tot 'n maatskaplike kring en gebruik die taal soos die meeste lede van die groep. So ontstaan daar in sekere streke afwykende uitspraak, uitdrukkinge, segswyses ens., wat ons strektaal noem. In elke streek of kring doen die woorde en segswyses skakeldiens tussen mense en moet hulle by die lewensom-

1. Hockett, C.F. A course in modern linguistics. New York, The Macmillan Company, 1962. p. 172.

standighede aangepas wees of aangepas word. Gevolglik kom nuwe woorde en segswyses gedurig voor. Woorde soos elektrisiteit, otomobiël, rolprent, duikboot, satelliet was vroeër nie algemeen gebruik nie; so ook segswyses soos op iemand se knoppie druk, die atmosfeer van die vergadering is elektries gelaai.

Die bewuste taalmens strewer in die bewuste taalskeppingsdaad steeds daarna om iets op unieke wyse te vergestalt. Die „moderne“ mens probeer gedurig om sy taal met woorde en segswyses uit sy daaglikse bedrywighede te verryk. Dit is vanselfsprekend dat ons segswyses soos die volgende kry: Hy werk soos n outomaat teenoor n esel; soos n vuurpyl hier verbytrek teenoor soos die wind hier verbytrek; so lastig soos n parkeermeter teenoor so lastig soos n vlieg. Die uitdrukking: Hy reageer soos n blitspatroolie is dalk n ekwivalent van so vinnig soos blits. So vind ons die interessante proses van veralgemening téén die gespesialiseerdheid in.

HOOFSTUK 2

BEGRIPSBEPALING

Alles waarmee die mens in aanraking kom, op watter wyse ook al, word woord, en in die woord dra en bewaar die mens dit. Iets wat mens byvoorbeeld sien - sê maar 'n huis - leef by jou as 'n voorstelling of 'n beeld. Elke nuwe belowing van huis skuif onder daardie woord in en maak sy draagwydte of lading groter. Daar is baie kenmerke aan huis verbonde. Selfs plekke wat nie vir bewoning bedoel is nie, word mettertyd daardeur gedek: bakhuis, dodehuis, pakhuis; 'n blote omhulsel: 'n huisie knoffel; dit raak selfs verwyderd van die gebou: iemand gaan huis toe (wat met mense te doen het); dit kan op 'n bepaalde vergadering dui: hoërhuis, laerhuis.

As ek sou sê: „Hy het sy huis op 'n rots gebou“, voeg ek nog 'n nuwe faset aan huis toe, nl. 'n figuurlike of simboliese, en ek bedoel nou glad nie meer 'n huis of selfs iets wat met huis geassosieer kan word nie? ek bedoel net: „Hy het goed beplan“, „met goeie insig gesorg“ - en hiermee kom ons op die terrein van die spreekwoordelike.

Oor die begrip spreekwoord is veel geskryf en meer of minder bevredigende definisies opgestel. Dit is nodig om op die kenmerke van die spreekwoord te let, waaruit dan vanself die vraag na moontlike grenslyne tussen verskillende tipes van spreekwoordelike vorme sal ontstaan.

Onder idioom verstaan ons die volgende: „Vaste uitdrukking,

frase, gesegde van 'n taal, wat eienaardig is òf ten opsigte van grammatikale bou òf in sy betekenis wat gewoonlik nie logies afgelei kan word van sy samestellende dele".¹⁾ Hiemstra definieer 'n idioom as volg: „Die segswyse wat die is aan 'n bepaalde taal, dikwels in die vorm van 'n stukkie beeldspraak of vergelyking".²⁾

Ons het hier te doen met die taaleie, die besondere eiendomlikheid van elke taal t.o.v. sy hele bou en samestelling. So het Engels byvoorbeeld die idiomatiese wyse om te kenne te gee dat ek gaan slaap: I am going to bed, waarteen die Afrikaanse idioom is: Ek gaan slaap/bed toe; so kry ons ook die idioom: Eng.: in the palm of the hand, Afr.: in die holte van die hand, ons. Hierdie idiomatiese van 'n taal lê oor die hele ryke verskeidenheid van sy bestaan as taal; dit hang dikwels saam met die historiese wording van volk en taal.

'n Gesegde is volgens Van Gestel „een zinstukgegeven, dat de valentie heeft van het kernwoord of van een gelijksoortige constructie; dat geen vaste verbinding aangaat met een werkwoord; en dat een vaste formatie is wat betreft woordvolgorde, woordkeus en betekenis".³⁾

-
1. Schoones, P.C., red. Woordboek van die Afrikaanse taal, Deel IV. Pretoria, Die staatsdrukker, 1961. p. 483.
 2. Ibid.
 3. Van Gestel, F.Ch. De omskrywing van spreekwoord, zegswyze, uitdrukking en gezegde. (In Van Haerlingen, C.B. e.a. De nuwe taalgids (56): 219, 1963.)

Hierdie vaste struktuur doen as sintagmaat diens. As die kern van die gesegde 'n saakwoord is, soos een vrolijke frans, haentje de voorste, dan ligger die gesegde as 'n saakwoord en kan dus as onderwerp gebruik word.

Soms is dit egter moeilik om oor die karakter van so 'n konstruksie te besluit. As ons byvoorbeeld beweer dat de gulden middenweg herhaaldelik in die kombinasie met die funksiewoord kiezen of bewandelen gebruik word, is dit moeilik om te bepaal of ons hier met 'n uitdrukking of met 'n gesegde te doen het.

Gesegde word ook dikwels gebruik as identies met spreekwoordelike gesegde, maar dit verskil daarin van laasgenoemde dat ons hier nog met die woord in sy primêre logaliteit te make het. Voorbeelde hier sou wees: Die oumense het gesê: Aanhou wen. Hieruit blyk dit dat daar tog iets is wat die gesegde andersyds van die idioom onderskei, nl. dat dit 'n besondere betrekking op volkswysheid het. Hierdie volkswysheid is 'n kenmerk van sowel gesegde, spreuk, spreekwoordelike gesegde as spreekwoord. Dit is merkwaardig dat veral by die primitiewe volke hierdie verskillende uitdrukkingswyses die eintlike bewaarplek van die wysheid is.

Die spreuk staan ook nog op dieselfde vlak as die gesegde daarin dat ons hierin nog die woord in sy gewone, letterlike logaliteit het. Dit verskil daarin van die gesegde dat dit 'n pittige, kernagtige segswyse is wat 'n sedeles of lewenswysheid bevat, soos Verdam dit stel: „Eene spreuk is eene zedeles in een korten en

kernachtigen vorm".¹⁾ Die spreuk behoort selde tot die alledaagse gebruikswordeskat. Baie bekend is die spreuke van Salomo uit die Bybel, waarvan wysheid is beter as korale 'n voorbeeld is. Hier staan sowel wysheid as korale nog in hulle primêre, eerste logaliteit. In Afrikaans is die spreuke van Langenhoven baie bekend: „Geld is die maatstaf van baie dinge en van baie mense"; „Pasop vir die kortpad: daar is 'n goeie rede hoekom die lang pad nie daarlangs loop nie".

Die spreekwyse, in Duits sprichwörtliche Redensart genoem, word ook dikwels as identies met spreekwoordelike gesegde gebruik, maar volgens Malherbe²⁾ verskil dit daarin van laasgenoemde dat dit nie 'n „veredelde vorm" het nie, hoewel innerlike vormeenskappe, soos ironie („met Jan Tuisbly se kar ry") en beeldspraak, aanwesig kan wees. Verdam definieer dit so: „Een spreekwoordelijk gezegde of zegswijze is een onvoltooid spreekwoord; eene zinnebeeldige uitdrukking, doch zonder dat daaraan ten grondslag ligt het streven en een voorschrift van het verstand of eene uitspraak der levenservaring te geven".³⁾

Volgens Van Gestel is 'n segswyse „een uitspraak waarin een

1. Verdam, J. Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal. Leuwarden, Hugo Surengar, 1890. p. 117.
2. Malherbe, D.F. Afrikaanse spreekwoorde en verwante vorme. Bloemfontein, Nasionale Pers Bpk., 1924. p. 21.
3. Verdam, J. op. cit., p. 117.

subjectief oordeel vervat is; ten minste opgebouwd uit een predicerende woordgroep, waarin het tempus van die persoonsvorm aangepast kan worden aan die konteks; waarbij soms ook andere elemente vervangbaar en andere elemente dan die gegeeene toevoegbaar zijn; en waarin ten minste één der gerealiseerde elemente ekspliet met die konteks korrespondeert".¹⁾

Van Gestel neem die volgende voorbeeld. Wanneer iemand sê dat iets de spuigaten uitloopt of beweere dat het hek van die dam is, spreek hy dus 'n subjektiewe oordeel uit. Volgens hom verskil die sagswyse dus in hierdie opsig van die spreekwoord.

Sodra egter rym of parallelisme voorhande is, waardeur 'n uiterlike veredeling tot stand kom, kan daar geen sprake van spreekwyse wees nie. Die didaktiese strekking ontbreek ook by die spreekwyse, byvoorbeeld: Sy mond verbypraat, iemand in die nek kyk, met sy hand in die hare sit, ens.

Hoe staan die spreekwyse teenoor die kenmerk van 'n spreekwoord as selfstandige geheel wat hy origens as reine uiterlikheid opvat? Die spreekwoord en die sagswyse verskil daarin dat die spreekwoord 'n onveranderlike vorm het, "... opgebouwd uit een onveranderlike, op een of andere wyse formeel uitgedrukte, predicerende woordgroep ...",²⁾ terwyl by die sagswyse die vorm ver-

1. Van Gestel, F. Ch. op. cit., p. 217.

2. Ibid., p. 215.

anderlik is. Gevalle soos grootpraat is niemand se maat, die sieke dra die gesonde, die mōrestond het goud in die mond is as spreekwoorde duidelik genoeg onderskei van ander soos met die deur in die huis val, iemand op sy plek sit, oor die tou trap (hy het oor die tou getrap, hy het maklik oor die tou getrap), iets holrug ry, noustrop trek (hulle trek noustrop, jy sal noustrop trek, die kandidate het noustrop getrek), ens., wat in verskillende verband verandering ondergaan.

Maar is hierdie duidelike grenslyn altyd aan te wys? Hoe ver het die afgeronde aanwending van die spreekwyse al tot geïkte gangbaarheid uitgegroeï? Ons het hier met grensgevalle te doen. Van die gras af wees (hulle was amper van die gras af), baadjie uit-trek (die twee het amper baadjie uitgetrek), ens., lê nog duidelik binne die gebied van die spreekwyse. Maar tussen vaste spreekwoord en los spreekwyse in staan byvoorbeeld dis bo my vuurmaakplek, hoewel jy ook kan sê dis bo my (hulle, Piet so) vuurmaakplek of die boek is bo my vuurmaakplek. Prof. Malherbe stel n grensruubrick (onvaste spreekwoorde) in hierdie verband voor.

In sekere opsigte stem hulle ooreen:

(i) Dit is volkslopig, d.w.s. dit word algemeen deur die gemeenskap of volk aanvaar en gebruik. Dit begin altyd by die enkeling en verwyd in gebruiksfleer op grond van sekere hoedanighede. Uit die boerdery kom byvoorbeeld die uitdrukking jou rieme styfloop. Dit kom oorspronklik uit n baie gewone praktyk by die leer van jong per-

de of osse, waar hulle alleen sover kan beweeg as wat die riem(e) lank is.

(ii) Dit moet ook 'n digterlike vorm hê. Dit beteken nie noodwendig dat dit moet rym nie maar, en veral, dat die woord nou uit sy gewone, alledaagse betekenis genceem en op 'n nuwe vlak gebruik word waar dit simboliese of figuurlike logaliteit het. So lank rieme styfloop in die letterlike sin gebruik word (die jong perd het sy rieme styfgeloop), is dit nog nie spreekwoordelik nie.

Maar sodra rieme styfloop lingeer dat iemand in die moeilikheid raak, word dit 'n idiomatiese uitdrukking: dit verleen aan die woord 'n nuwe dimensie ('n nuwe faset word aan die logaliteit van die woord toegevoeg).

(iii) Dit spreek vanself dat sodanige uitdrukkinge nie omslagtig moet wees nie maar kernagtig en pittig.

Dis egter nog moeiliker om algemeen geldende grenslyne tussen spreekwyse en metafoor, spreekwyse en spreekwoordelike woord (trap, geswa(w)el, touwys, klipchristen) wat in verskillende verbande in spreekwoordelike gebruik voorkom, aan te wys.

Die moderne terminologie is nog nie tot die vlak van die spreekwoord getransponeer nie -- so 'n waarheid soos Die mōrestond het goud in die mond het nog nie in die moderne uitdrukkingswyses uitgekristalliseer nie. Met betrekking tot die twintigste-eeuse uitdrukkinge kan ons alleen van segswyses praat. Die invloed van hierdie uitdrukkingswyses op die gebruikstaal is egter onmiskenbaar aanwesig.

HOOFSTUK 3

WOORDLOGALITEITDie logaliteit van die woord

Die woord is selde iets anders as logos-in-klankgestalte en as sodanig een van die middele waarmee die mens sy milieu beheers. Die logaliteit van 'n woord is in die reël meervlakkig. Hierdie meervlakkigheid word dikwels nie deur die sin opgeklaar nie, byvoorbeeld in Die man sit op 'n bank in Kerkstraat kan bank 'n rusbank, handelsbank, busbank ens. wees. Die sin stel die woord net in sy kosmiese of werklikheidsrelasie; daarom kan die logaliteit dikwels makliker uit die verband afgelei word.

Die woord het 'n objektiewe logaliteit, d.w.s. wat dit vir al die gebruikers van die taal wat dit ken en gebruik, inhou. Die woord het ook 'n subjektiewe logaliteit waarin al sy betewinge rondom hierdie betrokke woord saamgevat is, en al het baie woorde 'n heel spesifieke en absolute logaliteit, bv. masjien of satelliet, tog sal masjien vir 'n werktuigkundige en satelliet vir 'n wetenskaplike, volgens sy logos daarvan, veel meer inhou as vir die oningeligte. Die woord motor het byvoorbeeld sy objektiewe leksikale logaliteit, maar vir elkeen van ons sê motor iets anders op grond van die logos wat hy/sy van die saak (motor) het.

Ons kry tog in Afrikaans woorde wat nie selfstandig logeer nie; hierdie woordgroepe beweeg op die „idiomatiese vlak“. Ek dink aan voorbeelde soos heinde en ver, kluts kwytraak, op tou sit, wyd en

syd, die vierskaar span, op dreef kom. Die taalmaker kan wel aan die woord 'n bepaalde nuanse verleen en dit dan in dié bepaalde verband gebruik. Die woord stoom het byvoorbeeld 'n hele aantal nuanses: die lokomotief wat stoom, mense stoom binne, iemand blaas stoom af, hy kom hier aangestoom. Almal is homonieme wat nie deel het aan die gelyke logaliteit nie.

Die logale waardes van die woord

Daar gaan in die loop van tyd heelwat oorspronklik sinlike voorstellinge verlore doordat die taalskat onder invloed van gebruik, van faktore van klank- en begripwysiging sy frisheid en aanskoulikheid prysgee en kleurloos word; so is die ewig jeugdige krag wat in die menslike spraak lewe, onophoudelik besig om nuwe vorme vir bestaande belewinge te skep, nuwe kledingstukke om dieselfde ou liggaam te dek of by sy veranderde vorm aan te pas.¹⁾

Hieroor sê Hockett die volgende: „In every living language, new idioms are constantly being created, some destined to occur only once or twice and then to be forgotten, others due to survive for a long time”.²⁾

Die natuur, die verskillende vorme van lewensbedryf en -omstandighede, die verhouding van mense tot mekaar dra daartoe by dat

1. Malherbe, D.F. Afrikaanse spreekwoorde en verwante vorme, p. 19.

2. Hockett, C.F. op.cit., p. 303.

die woordeskat en uitdrukkings in die taal gedurig verander, dit
 lewer die stof waarmee die menslike gees sy beeldspraak vorm. Van-
 daar dat knaldemper, skokbreker, masjien, silinder ook op die mens
 en menslike lewe betrekking kan hê; vandaar dat iemand wat oor die
 telefoon praat, „die horingbek byt“ of „aan die draad hang“.

Die spreekwoordeskat omvat 'n onuitputlike terrein waarop die
 volksfantasie ten opsigte van die taal werksaam is. Nuwe lewe en
 aanskoulikheid syfer van hier uit die taalskat binne, en dis aan
 hierdie treffende beelding wat die spreekwoord in hoofsaak sy po-
 pulariteit dank en waardeur dit tot algemeen gebruiklike taalgoed
 verhef word.¹⁾

Spreekwoorde maak die taal kleurryk. Waar die oorspronklike
 beeld egter later nie meer bestaan nie, kan hulle maklik verbleek en
 verdor sodat hulle alleenlik nog 'n bepaalde logaliteit vertolk.
 Dit gebeur deurdát die oorspronklike beeld nie meer verstaan word
 nie of aan lank vergangse lewenstoestande ontleen kan wies (iemand in
 die steek laat). Soms is die oorsprong van die uitdrukking duis-
 ter (soos Afrikaans iemand se hand in die as slaan), maar dit het
 nog genoeg suggestiewe krag om as lewende beelding gedurig weer tot
 bewussyn te kom.

1. Malherbe, D.F. op.cit., p. 20.

Die ontstaan van die spreekwoord

Spreekwoorde en segswyses het hulle ontstaan te danke aan die uiterlike sowel as innerlike lewensomstandighede van 'n volk, die land en bodem, maatskaplik. lewe, lewensbedryf; en sy geestelike gesteldheid: lewensbeskouing, godsdiens, volksgeloof. So vind ons tallo uitdrukkinge in Afrikaans wat aan die Groot Trek en die plaaslewe ontleen is. So ontstaan daar vandag oek/nog segswyses wat aan die moderne leefwyse en sport ontleen is.

Spreekwoorde is egter nie die skepping van die volksiel nie. Die spreekwoord of uitdrukking ontstaan as produk van individuele skepping, d.i. êrens moet iemand na aanleiding van 'n gebeurtenis of besondere geval, of wel ook sonder sodanige aanleiding, alleen met die intuïsie, die treffende uitdrukking of beelddspraak besig.

„The new utterance is a nonce-form, built from familiar material by familiar patterns", soos Hockett dit stel.¹⁾

Verdam stel dit so: „Het is de bijzondere vorm, waarin iemand inkleedt d. uitkomst zijner waarnemingen of datgene, wat hij door de ondervinding als waar heeft leeren kennen. Het is als ... uitkomst van iemands denken over en zijn waarnemen van een bepaald geval".²⁾

Hockett gee 'n mooi uiteensetting: „As we go about the business

1. Hockett, C.F. op cit., p. 304.

2. Verdam, J. op. cit., p. 118.

of living, we constantly meet circumstances which are not exactly like anything in our previous experience. When we react via speech to such partially new circumstances, we may produce a phrase or an utterance which is understandable only because those who hear it are also confronted by the new circumstances. Alternatively, an individual may react to conventional circumstances with a bit of speech which is somewhat unconventional - once again being understood because of context. Given any such novelty, either of expression or of circumstances or of both, the event bestows special meaning on the linguistic form which is used, and the latter becomes idiomatic".¹⁾

In die meeste gevalle is dit 'n figuurlike toepassing van 'n bestaende uitdrukking, vgl. vierskaar span, ten opgroei, op 'n nuwe frekwensie ingeskakel word, op iemand se knoppie druk. So 'n uitdrukking word deur aanhoudende herhaling in 'n onmiddellike omgewing populêr en brei later na ander streke uit. Dieselfde nuwe toepassing kan, veral by eensoortigheid van bevolking en lewensbedryf, ook in 'n ander deel of dele van die taalgebied vroeër of later onafhanklik ontstaan. Verbreding sal in so 'n geval baie makliker voortgaan.

Sodra die behoefte vir 'n uitdrukking of sêgswyse nie meer bestaan nie, sal dit verbleek, en later kan die oorsprong daarvan nie

1. Hockett, C.F. op. cit., p. 304.

meer nagegaan word nie.

Segswyses wat aan die moderne leefwyse ontleen is, kan ons nog nie as spreekwoorde beskou nie. Hulle word soms net in sekere streke of maatskaplike kringe gebruik. Die vraag ontstaan: Het hierdie segswyses blywende waarde, of is hulle net plek- en tydgebonde - per slot van rekening uitdrukkingswyses wat later geheel en al sal uitsterf? Sal segswyses soos n saak stoomroller, in n doodloopstraat beland, soos n oorlogstenk hier inbars, n kernaanval op iets maak altyd as segswyses voortbestaan, of sal hulle later eenvoudig nie meer in hierdie behoefte voersien nie?

Byvoeging van n nuwe legaliteitsdimensie

Legaliteitsonderskeidings in woorde en uitdrukkinge is nie alleen nou aan die innerlike werkinge van die gees verbonde nie, maar dit staan ook in noue verband met en werp n interessante lig op die hele geskiedenis en ontwikkeling van n kultuur.¹⁾

Die voorstellingsinhoud van die uitdrukking kan onder die invloed van nuwe omgewingsfaktore gewysig word. Voorwerpe waaraan die oorspronklike assosiasies verbonde was, maak plek vir ander wat in n nouer verband met die nuwe omgewing staan, bv. Hy werk soos n outomaat teenoor werk soos n esel; die nuus uitsaai teenoor die nuus uitblaker; hy is in trurat teenoor op die afdraande pad;

1. Le Roux, J.J. Praatjies oor ons taal. Kaapstad, Nasionale Pers, 1939. p. 88.

voor 'n rooi lig te staan kom teenoor voor 'n muur te staan kom; 'n blêrkas teenoor 'n kletskaus, lg. vir iemand wat aanhoudend gesels. Bogenoemde segswyse kom oorspronklik uit die natuur (die skape blêr). Die woord blêr is later oorgedra ('n blêrkas), en nou word dit weer in die segswyse veralgemeen.

Net soos enige selfstandige woord is 'n segswyse ook onderhewig aan logaliteitsonderskeidings. In 'n uitdrukking wat deur een persoon met die oog op 'n spesifieke saak of omstandigheid of situasie gebruik word, sal noodwendig een sekere aspek daarvan met die spesiale geval geassosieer word. So kan die nadruk op 'n bepaalde aspek daarvan onbewus aanleiding gee tot die aanwending van spesiale uitdrukkinge wat aansluiting vind by die voorstelling wat vir die geval oorheersend is, bv. so dronk soos 'n blok hout (vir iemand wat roerloos lê); so dronk soos 'n horlosieslinger (as die slingerbeweging sterk opval).

Soms kan dieselfde uitdrukking gebruik word, alhoewel die gesamentlike voorstelling wysigings ondergaan in soverre die elemente waaruit die voorstellingsinhoud bestaan, duidelik of skerper na vore tree. Dieselfde beeld kan selfs in die uitdrukking gebruik word om teenoorgestelde begrippe uit te druk, vgl. tande soos mieliepitte (mooi en netjies gevorm), geel tande soos mieliepitte (nie skoon nie).

Logaliteitswysiging vind gewoonlik deur nuwe toepassing plaas. So word anker gooi spesiaal tot die gebied van vry of verlief wees

beperk, terwyl die verskuiwing tog nie baie groot is nie, vergelyk Nederlands zijn anker ergens nederleggen (nedergooien), wat reeds die logaliteit „êrens korter of langer vertoef" aangeneem het, as dit nie 'n voortsetting in Afrikaans van 'n ooreenstemmende uitdrukking in Fries met feitlik dieselfde logaliteit is nie, nl. ik seil myn anker dêr ris útsmitc.¹⁾

Verandering in klankbeeld en voorstellingsinhoud gaan saam, vgl. Afr. kort gebaken uit Ndl. kort gebakerd, Afr. ou traan uit Ndl. oude trant.

Die verlore gaan van oorspronklike voorstellingseenheid is 'n belangrike oorsaak van logaliteitswysiging: 'n woord kan in onbruik raak, en daar dit nie meer verstaan word nie, gaan die voorstellingseenheid verlore en is die motief vir wysiging geskep. Soms word die hele voorstellingsfeer uitgewis, sodat die fantasie vry spel het om nuwe assosiasiebeelde te skep.

Toe vaarwater geen duidelike voorstelling meer opwek nie, word dit vaalwater in in iemand se vaalwater kom, met 'n nuwe assosiasiekring wat vir die Afrikaner voor die hand lê en waardeur die oorspronklike voorstellingsseenheid verbreek word. Hierby behoort ook in sy kraal te pas kom (dis so in sy kraal) vir Ndl. in zijn kraam te pas komen.

Die voorstellingsfeer kan heeltemal uitgewis word. Prof.

1. Malherbe, D.F. op. cit., p. 44.

Malherbe¹⁾ noem hier die volgende interessante voorbeelde: Toe die hekse- en duiwelatmosfeer wat die volksgeloof om Bloksberg skep, in die nuwe land vervang en uiteindelik verdwyn het, het die bergnaam hoegenaamd geen betekenis meer gehad nie. Daarom was dit nie genoeg om iemand na Bloksberg te verwens nie, maar allerlei wilde voorstellings omtrent sy bestaan aldaar word uitgedink: Ek wou dat jy op Lokseberg (Bloksberg) in die hondestal sit wors eet; ek sien jou liever agter Bloksseberg met 'n droë eendvoël en jou ouma se stampblok; ek sien jou op Lokseberg met 'n eendvoël sit en verdroë (voor ek dit doen), ens.

Woorde en uitdrukkinge moet ook gedurig by die moderne lewe aangepas word. Toe vuurstowe vroër algemeen in gebruik was, kon 'n vrou met reg sê: Skuif die kastrol oor die gat. Maar nou dat elektriese stowe in die stede en dorpe gebruik word, sê die vrou soms ook sommer: Skuif die kastrol oor die gat. In hierdie geval is daar egter geen werklike gat nie maar 'n elektriese plaat. So is die woord gat op 'n merkwaardige wyse aangepas deur die logaliteit van „kookplek” of „warmste plek van die stoof” daaraan toe te ken. So praat ons van 'n plastiese glas, wat tog geen glas bevat nie; 'n papiersakdoek is byvoorbeeld nie 'n doek nie.

Woorde en uitdrukkinge is egter soepel en taai. Hulle het

1. Malherbe, op. cit., p. 50.

dikwels 'n lang geskiedenis en kry soms met verloop van tyd 'n ander logaliteitsonderskeiding. Woorde bewaar dikwels hulle gebruikswaarde en „logaliteit“ die langste in spreekwoordelike gebruik - vgl. uitdrukkingswyses soos 'n teerputs, renskeon, wat alleenlik nog spreekwoordelik gebruik word.

Oorspanning van omgewings- en tydgrens

Ons het reeds daarop gewys dat dit aan die wese van die taal lê dat dit, soos die mens se gees, geskik is om tyd en ruimte te oorspan.

Elke woord en segswyse het sy bepaalde oorsprongsterrein, sy besondere gedagte- of sosiale kring waarin dit saam met ander tuis hoort. So 'n gedagtekring bevat byvoorbeeld uitdrukkings vir „vry“ of „verliefdheid“ of „dronkenskap“. Dit is 'n spesialisering van gebruik van uitdrukkings wat dikwels elders hul oorsprong het. Die seemansuitdrukking anker gooi is vir Afrikaans as figuurlike spreekwyse tot die gebruiksfleer „vry, verliefdheid“ beperk geraak, en uit die skiet- en jagbedryf het die skoot hoog deur hê met sy figuurlike konnotasie in die kring van uitdrukkings vir dronkenskap gaan kristalliseer.

Sosiale faktore skep ook 'n gebruiksevolyning vir uitdrukkings, wat eeter in baie gevalle, maar nie noodwendig nie, met die oorsprongsterrein saamval. Alle lewensgebiede verskaf onuitputlike

stof vir oordragtlike aanwending van 'n uitdrukking. Vergelyk: hy jaag soos 'n renjaer hier verby; hy het maar min vonk in hom.

In baie gevalle sal hierdie oordragtlike aanwending van 'n konkrete voorwerp of dikwels herhaalde werkzaamheid of van 'n bepaalde gebeurtenis waarmee 'n bepaalde uitdrukking verbind word, uitgaan, totdat dit langamerhand gangbaarheid verkry. Daarna sal die oordragtlike aanwending kom. So het die leier eers baiekeer sy tou voor 'n vinnige span opgegooi wanneer hy nie meer kon voorbly nae, en die gekte uitdrukking tou opgooi het eers daarna met sy suiwer sinlike voorstelling en logaliteit ontstaan. Daarna is die uitdrukking as draer van 'n idee uit sy oorspronklike sfeer na enige ander gebied van werkzaamheid met die logaliteit „werk of onderneming staak" oorgeplaas. Die segswyse op lieselfde golflengte inskakel het eers net op die radio betrekking gehad. Later is hierdie uitdrukkingwyse veralgemeen en praat ons nou van „twee persone wat op verskillende golflengtes ingeskakel is" (mekaar nie mooi begryp nie).

Sommige uitdrukkinge, hoewel spreekwoordelik, bly in hul primêre sfeer voortlewe, bv. op die kettingtou blaas; gou by die bak maar lui by die werk; oulap se rooi maak mooi; dis die laaste sien; wat jonk is, speel graag; wat oud is, neul graag; wind sny vir iemand, ens.

Baie uitdrukkinge het eers net 'n primêre logaliteit gehad en is later oordragtlik aangewend. Ek dink hier aan uitdrukkinge

soos die volgende: noustop trek, stadig oor die klippe, kafferpak
gee, rouriem, lunsriem, bo my vuurmaakplek, ryswater drink, jong-
osse inspan, touwys wees/maak, in 'n ander se veld wei, op tou sit,
radbraak.

By sommige uitdrukkinge was daar geen primêre voorstelling wat as uitgangspunt gedien het nie. Wie het byvoorbeeld al ooit sy ma vir 'n eendvoël aangesien? Of hoe kan iemand 'n ander 'n gat in die kop praat? In hierdie gevalle was die spreker se fantasie vry aan die werk.

Nog 'n ontstaansvorm van spreekwoordelike beelding kan met 'n voorbeeld soos hotnotjie doodslaan opgehelder word. Tydens 'n lang reis hou ons dikwels stil om „'n hotnotjie dood te slaan". Met hotnotjie is oorspronklik die swart of gekleurde bottel met drank bedoel. By gebrek aan 'n kurktrekker word die kop teen die wielband stukkend geslaan. Dit is nie die gewoonte om hotnotjies op dié manier van kant te maak nie, en daarom versmelt die slaan-handeling en die beeld hotnotjie (onder assosiasie van die kleur) met die idee: drink. Hier het beeld en idee dus gelyktydig ontstaan. Hieronder val uitdrukkinge soos: agteros kom ook in die kraal, hy maak nie hond haar-af nie, hy het die skoot hoog deur, ens.

HOOFSTUK 4

PLEK WAT SPREEKWOORDELIKE GEBRUIKIN VOLKSTAAL EN BY VOLKE BEKLEEF

Woorde, spreekwoorde en gesegdes word, afgesien van inherente eienskappe van vorm en inhoud, veral deur kulturele en ekonomiese faktore soos opvoeding, onderwys, pers, literatuur, verhuising, verkeer, sport, wetenskap ens. vir gebiedsuitbreiding begunstig.

Spreekwoorde bied 'n interessante verskeidenheid van vormverskynsels, en dit hou 'n regstreekse verband met 'n volk se geskiedenis en omstandighede, sy instellings en gewoontes, sy omgangstyl en lewenspeil.

In die spreekwoord kom voorts ook baie duidelik die volk se hele karakter, sy sekulêre en lewenswysheid, waarin ook baie lewensreëls vasgelê is, soos vermanings, herinnerings, lotgevalle, lank vergete instellings, na vore. So vind ons die tradisionele wysheid van die Bantoe in sy spreekwoorde weerspieël. Iemand wat dikwels goeie spreekwoorde op die regte tydstip kan sitser, word bewonder.

Die hele volksiel word in spreekwoorde blootgelê. Ek haal prof. D.F. Malherbe in hierdie verband aan:

„Daaruit bruis ook op die volk se lewensvreugde, die werksaamheid van sy verbeelding, sy vernuf, skerpte van waarneming, sy oordadige skerts-, spot- en plaaglus, sy onversadigde neiging tot cor-

drywing, sy amper kinderlike genot om uit- en inwendige gebreke van die mens bloot te stel; daarin skitter sy humor en ironie".¹⁾

Spreekwoorde is nie massaproduksie nie; intendeel, elke spreekwoord is net een keer geskep in 'n gegewe lokaliteit, op 'n gegewe tyd en onder bepaalde omstandighede deur iemand wat die talent daartoe besit het. Ons benodig byvoorbeeld honderde woorde in die tegnologie. Hier is sprake van 'n massaproduksie in soverre die behoefte daar is, maar almal word tog nie later spreekwoordelik gebruik nie. Die spreekwoord druk 'n algemene waarheid uit, streef nie na 'n verhewe doel nie maar gee meestal net die totale som van daaglikse ondervinding weer. S.P.E. Boshoff sê die volgende hieroor: „Spreekwoorde is eerder die spontane produk van menslike ervaring as die uiting van geleerde denkers".²⁾

Uitdrukkinge en segswyses ontstaan hoofsaaklik in die volkstaal. Daar die volkstaal ander kenmerke as die kultuurtaal vertoon, sal ook die volksvergelykings en -uitdrukkinge sekere eenskappe besit wat dit duidelik van die digterlike en kultuurtaal sal onderskei. By die volkstaal is daar bepaalde aspekte wat sterker op die voorgrond sal tree as wat die geval by die kultuurtaal is.

Ons kan die volkstaal nie beskou as 'n aparte, geïsoleerde taal

1. Malherbe, op. cit., p. 24.

2. Boshoff, S.P.E. Volk en taal van Suid-Afrika. Pretoria, J.H. de Bussy Bpk., 1921. p. 59.

wat los van die kultuurtaal staan en alleen deur die breë lae van die volk gemonopoliseer word nie. Die volkstaal is nie 'n sorgvuldig afgebakende begrip of 'n noukeurig formuleerbare standaardtaal nie. Dit is 'n wye, veelomvattende begrip wat rekening hou met die sosiale struktuur van die taal, met verskille in streke, stad en familie sowel as met die ontwikkelingstrap en beskawingsgraad van die individu en die persoonsgroepe.

Daar is in Afrikaans nouliks sprake van dialekte; gevolglik kan ons die Afrikaanse volkstaal, in teenstelling met die kultuurtaal, beskou as 'n natuurlike omgangstaal soos dit oral in ons land in spontane en sprankelende gesprekke tot uiting kom.

Prof. B. Kok wys daarop dat daar eers laat in die negentiende eeu, toe die dialektologie belangstelling begin geniet het, besef is wat 'n waardevolle skat van materiaal in die volkstaal opgesluit is, en toe is gesien dat 'n indringende studie van al die gegewens 'n verrassende lig kan werp op ouer taaltoestande en op die algemene ontwikkelingsgang van 'n taal.¹⁾

In alle belangrike werke wat in die twintigste eeu na die Afrikaanse volkstaal verwys, word telkens op die soepelheid en die ongedwongenheid van hierdie taal gewys. Afgesien van die soetvloeiendheid, die sangerigheid en skilderagtigheid van die volkstaal

1. Kok, B. Die Afrikaanse volkstaal. (In Van der Merwe, H.J.J.M., red. Studierigtings in die taalkunde. Pretoria, Van Schaik, 1964. p. 175.)

is daar 'n konkreetheid en 'n direktheid van segging wat onmiddellik die aandag trek.

Ons veranderde lewenswyse van die landelike na die stedelike gebied het 'n duidelike en dikwels deurslaggewende invloed op die taal gehad. Bekende woorde en uitdrukkinge het logaliteitsuitbreiding ondergaan, en honderde nuwe samestellings het onder andere tot stand gekom.

Spreekwoorde wat in Suid-Afrika ontstaan het, is in die reël deursigtig en lewer selde probleme wat die herkoms betref. By oorgeërfde spreekwoorde is dit noodsaaklik om die oudste vorme na te gaan om sodoende die oorspronklike logaliteit te bepaal. Verouderde woorde leef dikwels net in spreekwoordelike uitdrukkinge voort, en dit is altyd goed om in gedagte te hou dat sulke uitinge, wat vandag slegs 'n algemene of oordragtelike betekenis besit, oorspronklik meestal in 'n letterlike sin bedoel is en na konkrete gevalle verwys het. So dink ons aan 'n uitdrukking soos kort mette met 'n saak maak, waar mette betrekking op vroeë oggendgebede het.

Gedurende die paar honderd jaar van sy bestaan was die Afrikaanse volk oorwegend 'n agrariese en pastorale volk wat weinig met die handel, die nywerheid en die tegniek te doen gekry het. Binne enkele dekades moes hy sy plek op al die gebiede vol staan en moes hy in en met sy taal voorsien in al die betrokke behoeftes.

Splinternuwe woorde word maar selde geskep, deur terminoloë ewe min as deur woordkunstenaars. Wat die sogenaamde taalskeppers

in werklikheid moestal doen, is om bestaande woorde in nuwe betekenis en funksies te gebruik. Later vorm hierdie woorde deel van die uitdrukkingsvermoë van die volk.

Aan die ander kant is daar woorde in ons tyd waarvan gesê kan word dat hulle so langamerhand in onbruik raak, miskien omdat hulle die naam van 'n onderwerp is wat uitgedien geraak het en nou deur iets nuwerwets vervang is, of omdat so 'n woord 'n verouderde saak wat eweneens besig is om te verdwyn, voorstel. Aan die ander kant moet onthou word dat, al het 'n gebruiksvoorwerp verouder of in onbruik geraak, dit 'n sekere historiese of kultuurhistoriese waarde kan hê, sodat dit nog dikwels in uitdrukkings- en segswyses gebruik word, bv. Hy is 'n orige jukskei.

Ons lewenswyse het na buitentoe verander om by die moderne lewenstyl aan te pas, en daardeur het baie van die ou gebruiksvoorwerpe verdwyn. So dink ons aan dinge wat vroeër as onmisbaar beskou is maar tans as antiekwaarde geld, bv. die kersvorme waarin vet- en waterkerse gemak is, die blaker of kandelaar met die domper of domper daarby en die skêrvormige snuiter waarmee die kerspit gedurig reggesny moes word. Vandag word snuiter nooit meer in die algemene omgangstaal gebruik nie. Die skakelaar het in die plek van die snuiter gekom, en by sommige elektriese lampe en ander gebruiksvoorwerpe praat ons selfs van 'n aansitter(tjie).

HOORSTUK 5

DIE NOODSAAKLIKHEID VAN VERNUWINGVraag en aanbod

Aan die end van die negentiende eeu was die taal van die Afrikaner nog toereikend vir sy betreklik klein taalbehoefte. „Die volkstaal was arm in die tyd toe die volk self nog in ’n afgeslote geestelike wêreldjie geleef het”.¹⁾

Die beheersing in taal stel voortdurend aan die mens-met-taal eise. Gevolglik moet die mens sy taalvermoë in alle opsigte, op alle vlakke en na alle kante ontgin, eksploiteer.

Aan die begin van die twintigste eeu het die Afrikaners van ’n boerevolk tot ’n kultuurvolk ontwikkel, en die taal moes in nuwe behoeftes voorsien.

Ons dink aan alles wat in hierdie eeu sedert die aanwending van stoom as kragbron in die diens van die mens gestel is, en veral aan die betekenis van hierdie hulpbronne in die nywerheid, die landbou, die boubedryf, die verkeerswese, die krygswese, die mediese wetenskap, ens.

Die ontwikkeling van die maatskappy geskied in velerlei rigtinge, daar die verskillende mensgroepe aan die een kant hulle in-

1. Coetzee, D.J. Die wisselwerking tussen volkstaal en vaktaal. (In Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal, 9: Aug. 1952.)

nerlike sosiale struktuur wysig en aan die ander kant met ander groepe in aanraking kom; hieruit volg dit dat die woordeskat en uitdrukkinge op talle wyses by die nuwe toestande en geestestrominge aangepas moet word.

Duisende name word vercis vir alle ontdekkings en uitvindings in elke tak van die tegniek (bv. bioskoop en radio), die nuwe of gewysigde instellings op staatkundige, ekonomiese, maatskaplike en wetenskaplike gebied; alle benodighede vir die materiële lewe (woning, voeding, sport, wetenskap).

Vaktaal en nuwe uitdrukkinge

Ons lewe in die eeu van die wetenskap en die tegniek, en ons taal moet noodwendig die spore daarvan dra, „maar ons beskaafde boeretaal is nog altyd 'n goeie en gesonde stam om die nuwe op in te ent".¹⁾

Die Afrikaner is vroeër hoofsaaklik as 'n boerevolk beskou. Met veranderde lewensomstandighede, die toenemende gebruik van masjinerie en die opkoms van die grootindustrie het die rol wat baie van die beroepe in die samelewing speel, minder belangrik geword en party van die ou terme verlore gegaan. Nuwe industrieë weer het

1. Boshoff, S.P.E. Radiopraatjies oor Afrikaans. Johannesburg, Voortrekkerpers, 1956. p. 40.

meestal deur vreemde bemiddeling na ons toe gekom, sodat ons nouliks 'n kans gehad het om 'n eie terminologie in verband daarmee op of uit te bou.

Die vaktaal het 'n reuseaandeel in die uitbreiding van 'n taal se woordeskat en uitdrukkinge. Sommige vakterme het 'n lang geskiedenis agter die rug en soms is hulle betreklik nuwe woorde wat geskep word, bv. kodak. Woorde en uitdrukkinge wat eers net in 'n bepaalde vak voorgekom het, word later vryelik in die algemene omgangstaal gebruik. Ek dink hier aan segswyses soos: op drie silinders loop (motorbedryf); 'n uitklophou toedien (boks); op 'n nuwe frekwensie inskakel (radio).

Met die snelle ontwikkeling van die moderne wetenskap het omstandighede in ons land al hoe meer en al hoe sneller verander. Die nuwe vervoer- en verkeersgeriewe in Suid-Afrika (stoomskepe, vliegtuie, telegraafdienste, die radio) het ons in nouer en intiemer aanraking met die res van die wêreld gebring. Die woorde van die rustige plaaslewe en die ossewa is nie meer geskik nie. Ek dink hier veral aan woorde soos jukskei (van 'n ossewa), teerputs en lunsriem. Tog vind ons soms nog 'n oordrag van die oue na die nuwe en omgekeerd. Ons praat byvoorbeeld nog dikwels van 'n langwa van 'n motor, die horingbek byt as daar oor die telefoon gepraat word.

Soms kan 'n vakterm heeltemal verdwyn as veranderinge in 'n betrokke bedryf hulle oorbodig maak. Noudat die ossewa nie meer as

vervoermiddel diens doen nie, gebruik ons nie meer woorde soos rem-skoen, touleier, jukskoi nie; hierdie woorde leef net in die spreekwoordeskat van Afrikaans voort. Ons hoor byvoorbeeld dikwels die segswyses: Die leisels neem, die hand aan die ploeg slaan, jongosse inspan sonder om aan die oorspronklike logaliteit van die woorde te dink.

Sommige woorde en uitdrukkinge uit die vak- en tegniese taal wat die Afrikaner wel van die vroeëre plaaslewe af ken, pas hy by 'n volgende bedryf aan. Vroeër is daar net gepraat van 'n skaap wat weggooi as die ooi haar lam los. In die latere delwersbestaan kry ons nou 'n masjien wat weggooi".¹⁾

Die vraag ontstaan: wat is 'n tegniese taal en wanneer hou 'n woord op om 'n tegniese term te wees?

Vyftig jaar gelede was woorde soos film, klankfilm, rolprent, trekker, vergasser, vonkprop vrywel onbekend in Afrikaans; daarna het hulle as tegniese terme ontstaan, en vandag is hulle so algemeen bekend in die omgangstaal en selfs in die idiomatiese taal dat hulle nouliks as tegniese benaminge beskou kan word; vgl. Die hele affêre draai soos 'n rolprent voor my geestesoog verby. Voor 1945 het ons nog nouliks van 'n atoombom gedroom; „vandag sal ons met 'n vergrootglas na die volksgroepies moet soek aan wie die begrip in sy

1. Coetzec, D.J. op.cit., p. 10.

algemene toepassing en betekenis nog onbekend is, terwyl die woord, natuurlik in sy verskillende spraakvorme, op die lippe van miljoene mense leef", soos prof. Boshoff dit tereg uitdruk.¹⁾

Uit die spoorwegtaalkring vind talle woorde en uitdrukkinge hulle plek in die algemene omgangstaal, bv. doodloopspoor, rangeer (in die uitdrukking: hy rangeer my rond en bont), sy stoom is op.

'n Goede voorbeeld van die aanwending van 'n vakwoord in die algemene omgangstaal het 'n tyd gelede herhaaldelik in die pers voorgekom toe Van Jaarsveld se vermoë om onderaardse water en metale te sien, opsien gebaar het. Hy is in die koerante beskryf as „die seun met die x-straalö".

Namate die Afrikaner in groter getalle tot die tegniese terrein toetree, kan verwag word dat sy algemene woordeskat in toenemende mate woorde uit die vaktaal sal insluit.

Ons vind vandag heel party voorbeelde van vakterme wat in die poësie aangewend word, bv. D.J. Opperman: duikboot en slotmasjien („Joernaal van Jorik"); traanbom („Astrak"). Elisabeth Eybers gebruik in „Trombose" woorde soos diktafoon, aandeelhouders; in „Wespark" praat sy van langtermynbelegging; radarhart („Vertrek"); betonmeul („Op die kruin"); ruimtereise, radar en atoom („Verjaardag").

Die volkstaal het ook 'n invloed op die vakterminologie:

1. Boshoff, S.P.E. Die vaktaalburo van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns. T.W.K., 11:17, April 1951.

agteroorstlaan (Engels: to loop) (lugvaart); doodloopspoor (Engels: dead end); kop aan kop lê (Engels: abut); skuins wang (Engels: esconson).

Die rol van Anglisismes

Die Engels- en Afrikaanssprekende bevolkingsdele kom gedurig in noue aanraking met mekaar. Die Afrikaner moet dus baie versigtig wees ten opsigte van ismes, want dit kan op langsame verswelging uitloop. Alle Anglisismes kan egter nie geweier word nie. Sommige is moeilik te vermy en ander is beslis onmisbaar. So het die Anglisisme iemand afsien in Afrikaans onmisbaar geword. Tensy n mens omslagtig word, bied Afrikaans of Nederlands niks in die plek van hierdie gerieflike Engelse uitdrukking nie.¹⁾

In hierdie verband haal ek prof. Boshoff aan: „Anglisismes wat nie met ons taalaard in stryd is nie en nie deur ons taalgevoel verworp word nie, asook dié wat wel met ons taaleie in stryd is en desondanks deur ons taalgevoel aanvaar word, kan as toelaatbare anglisismes beskou word“.²⁾

Ons vind talle tegniese en wetenskaplike woorde wat aan Engels

1. Le Roux, T.H. Afrikaanse taalstudies. Pretoria, Van Schaik, 1962. p. 250.
2. Boshoff, S.P.E. Radiopraatjies oor Afrikaans, p. 60.

ontleen is, alhoewel hulle oorspronklik leenwoorde uit Grieks en Latyn kan wees. Ons spreek hulle op ons eie manier uit. Segswyses en uitdrukkinge wat gevolglik later in hierdie verband ontstaan, stem soms heeltemal ooreen met soortgelyke uitdrukkinge in Engels en Nederlands: Hulle is op verskillende frekwensies ingeskakel.

Kan ons dan hier van 'n Anglisme praat?

As daar 'n bepaalde behoefte aan 'n woord of segswyse bestaan, sal dit die taal verryk; ander weer is in stryd met die taaleie, taalgewoontes en taalgevoel. Byvoorbeeld: 'n Nuwe mynbestuurder wat in die Brandberg in Suidwes-Afrika aangestel is, het sy werkers so skroef bra streng aangedraai. 'n Elektriesiën aldaar sê aan sy medewerkers: „Mnr. het ons lekker afgeswitch, hè!” Uit Windhoek kom die uitdrukking dat die polisie iemand by 'n hoteldeur uitgejetpropel het. Sulke uitdrukkinge is egter suiwer barbarismes, wat heeltemal teen die taalgevoel indruis.

HOOFSTUK 6

UITDRUKKINGE WAT AAN DIE MODERNE LEEFWYSE ONTLEEN ISNEDERLANDSE UITDRUKKINGE EN SEGSWYSES

In die blad Onze Taal verskyn die volgende interessante Nederlandse uitdrukkinge in die volkstaal:¹⁾

1. voor een dubbeltje op de eerste rang willen zitten;
2. een operatie ondernemen;
3. schakelen;
4. motor aanzetten;
5. alle registers openen;
6. een kettingreactie;
7. een tijdbom;
8. een seksbom;
9. diagnose stellen;
10. als een chirurg ontleden;
11. in de hoogste versnelling;
12. freewheelen.

Daar is nog baie ander voorbeelde in die Nederlandse taal.

J.B. van Eindhoven (Nederland) gee n volgende lysie aan:

-
1. Anon. Genoeg zoete broodjes. Onze Taal, 33:1-3, Jan. 1964.

1. iets aanzwengelen (ontleend aan de automobilotechniek)= op gang brengen, aan de orde stellen;
2. er zit een draadje bij hem los (elektrotechniek)= hij is niet geheel normaal;
3. een mopje met een vertraagde ontsteking of met een nabrander = waarbij de hoorders pas laat in de lach schieten;
4. er ging hem een booglamp op = er ging hem een licht op;
5. op een andere golflengte („Vondel zendt uit op een mij vreemde golflengte” - Gab. Smit) = vanuit een andere gedachtenwereld;
6. afgestemd zijn op (radio); afstemmen op; instellen op = zo georiënteerd zijn of oriënteren dat de informatie-overdracht doeltreffend geschiedt;
7. terugkoppeling (cybernetica) die term wordt in alle wetenschappen en beschrijvingen van maatschappelijke verschijnselen gehanteerd;
8. Deze term wordt veel overdrachtelijk gebruikt ter aanduiding van.
 - (a) een ongewenste, hevige ontlanding van spanning;
 - (b) een ongewenst contact buiten de normale kanalen om;
9. pot-voor-meneer (kappersbedrijf) - die zit, daar kun je het mee doen;
10. die zit (voetbal) opmerking wanneer iemand raak is afgetroefd. Ook: één-nul!
11. over de band spelen (biljart) = via een tussenfase of tussenpersoon naar zijn doel manoeuvreren;
12. radartenen = bijzonder lange tenen;
13. een winstpunt boeken (ontleend aan het spel). Ook overdrachtelijk gebruikt;
14. ik heb geen stroom meer = ik ben doodmoe;
15. een total loss = verloren man, verloren zaak;
16. afgeschreven (accountancy) = waardeloos geworden;

17. kneusje. Dit woord heeft een merkwaardige herleving vertoond. Oorspr. gekneusd ei, vandaar: persoon die is gehandicapt; later vooral ook slechte tweedehands auto; vandaar weer: persoon en ook zaak met gebreken.

Die tweede lys kom uit Vlaandere, van K. de Busschere.

Daar ontstaan wel „samgestelde metaforiek" wat aan nuwe be-roepen, toestande, werktuie ontleen is. In Nederland kry ons nuwe spreekwyses sowel in dialektiese as in die versorgde taal. Voorbeelde:

Reeds in 1934 bestaan die gesegde „die heeft een fiets" (Landen, Limburg-Brabant) met die betekenis: „dit is iets besonders".

Baiekeer word in Wes-Vlaandere gesê: „zijn pion (kettingwiel) schiet door", wanneer iemand se stem oorslaan. Die ou segswyse „een grote lantaarn met een klein lichtje" (n „braniemaker" sonder verstand) kry sy moderne ekwivalent in: „een klein velootje met een grote belle (=schel)".

Die auto lewer ook voorbeelde op. „Een auto wil geen bier voeren" word algemeen gesê (n motorbestuurder moet geen alkohol inneem nie). Vermoedelik n Kempense segswyse is: „Zijn naft is op" i.p.v. „hij is gestorven".

Uit die Algemeen-Beskaafde taal (radio en pers) kry ons die hedendaagse spreekwyse: „Een ontwerp in de ijskast zetten", wat iedereen onmiddellik begryp.

n Uitdrukking wat momenteel miskien tussen dialek en versorgde taal sweef, kom voor as n Antwerpse segswyse: „zijn frank is niet

gevallen" (hy snap dit nie). Hierdie segswyse het sy ontstaan te danke aan die tallose „automaten in stations en winkels". In samehang hiermee dink ek aan D.J. Opperman se uitdrukking: „'n pennieslotmasjien se kake spoeg 'n kaartjie uit".

Baie van hierdie en soortgelyke uitdrukkinge en segswyses kom ook vrylik in die Afrikaanse taal voor.

AFRIKAANSE UITDRUKKINGE

Tegnologie en wetenskap

Met die eise wat die wetenskap en die tegnologie aan die moderne lewe stel, kom dit noodwendig daarop neer dat die taal met nuwe woorde en begrippe kennis maak, nuwe logaliteitsonderskeidings moet gehê word aan woorde wat voorheen nie bekend was of algemeen gebruik is nie.

Die natuurlike gevolg is dat daar ook nuwe uitdrukkinge en segswyses in die volkstaal sal ontstaan. Hierdie segswyses wat aan die wetenskap en tegnologie ontleen is, word later deel van die algemene spreekwoordeskat van die Afrikaanse kultuurtaal, sonder om aan die wetenskap en tegnologiese begrip vas te hou.

Elektrisiteit

Elektrisiteit speel 'n belangrike rol in die doen en late van

die „moderne" mens. Dit moet noodwendig 'n uitwerking op die taal uitoefen. Waar die koolstoof, die kers, die vuurherd voorheen in die behoeftes van die mens moes voorsien, het elektrisiteit dit nou vervang. Van alle uitdrukkinge wat aan die moderne leefwyse ontleen is, vind ons die meeste met betrekking tot elektrisiteit.

Rondom die skakelaar tref ons 'n hele paar segswyses aan: Wanneer ons die woord ingskakel gebruik, dink ons vandag nie meer aan 'n ketting nie maar soms aan 'n stroombaan, soms aan 'n radio, en soms het dit al só van die oorspronklike verband los geraak dat dit 'n selfstandige logaliteit kry. A.C. Bouman skryf: „Ons kuns sal in die toekoms volledig ingskakel word in die strome wat van die Europese kragentrum uitstraal".¹⁾ P.C. Schoonees gebruik die uitdrukking: „Suid-Afrika is vir goed uit sy betreklike isolasie geruk en ingskakel in die ekonomiese wêreldmasjien".²⁾ Hierby hoort ook aanskakel en afskakel. „Hy moet eers aangeskakel word voordat hy so vroeg in die oggend kan konsentreer"; „niemand voel aangeskakel by ander" (ook aangesluit); „om afgeskakel te voel". Ons hoor dikwels die volgende segswyse: „Hy is die hoofskakelaar van die hele organisasie".

Verdere uitdrukkinge wat op elektrisiteit betrekking het:

1. Schoonees, P.C., red. Woordeboek van die Afrikaanse taal, Deel IV. p. 607.
2. Ibid.

„n saak word belig" (alhoewel dit nie altyd noodwendig na elektrisiteit heenwys nie); „n gehoor elektriseer" (boei); „die atmosfeer van die vergadering was elektries gelaai". Sangiro praat van n perd wat soos n „geëlektrifiseerde gomlastiekbal oor die veld spaander".¹⁾ Ons praat wel van „elektrisiteit in die lug" as daar van swaar weer, donderweer, gepraat word. Elektrisiteit is egter deel van n moderner idioom as wat die „boeretaal" gebruik het.

Ons hoor dikwels die uitdrukking: „n Elektriese skok trek deur die menigte toe hulle die nuus hoor". Uys Krige praat van n „drang wat elektries deur sy are ril".²⁾ Vergelyk ook: „elektrisiteit in die lug tydens n debat"; „op iemand se knoppie druk"; „persone wat kontak maak"; „n kortsluiting wat plaasvind"; „iemand as die kragpunt van die onderneming beskou".

Radio

Die radio het vir die hedendaagse mens onmisbaar geword. Ons luister almal daagliks na die radio; voor die radio ontspan die hele gesin, en dit dien as een van die belangrikste kommunikasie-middels van die moderne leefwys. Dat die radio dus n plek in ons uitdrukkingswysc inneem, is gevolglik heeltemal vanselfsprekend.

1. Schoonees, P.C., red. Woordboek van die Afrikaanse taal, Deel II. p. 517.

2. Ibid.

Ons tref die volgende uitdrukkinge hier aan:

„op 'n nuwe frekwensie ingeskakel word" (wissel van die een onderwerp na die ander);

„nie op dieselfde golflengte ingeskakel wees nie" (verstaan mekaar nie mooi nie);

„op kortgolf ingeskakel wees" ('n vlugtige bespreking hou);

„te kere gaan soos 'n radiokomentator tydens 'n voetbalwedstryd" (baie opgewonde raak);

„die nuus vir almal uitsaai" (oral verkondig) - dit hou verband met die Bybelse uitdrukking: Die Saaiër saai die Woord, en hierdie uitdrukking het later op die radio betrekking; nou word dit weer daaruit geneem en veralgemeen;

„iemand wat 'n uitsaaistatie is" (wat die nuus versprei).

Die telefoon

Die telefoon is 'n noodsaaklike gebruiksmiddel van die twintigste eeu. Rondom die telefoon het daar 'n paar uitdrukkinge ontstaan: „om gou draad te slaan"; „oor die draad praat"; „die horingbek bjt". Hier is 'n voorbeeld van die oue wat in die nuwe teruggevind word. 'n Horingbek is 'n hoender of 'n soort voël.

As iemand met 'n telefoniese gesprek besig is, word dikwels gesê: „Moenie so lank aan die draad hang nie". Ons dink hier nie meer aan 'n grenslyn nie maar aan 'n besondere wyse van stel van „per telefoon praat". Dieselfde geld vir segswyses soos draad warm hou, die drade laat gons.

Baiemaal hoor mens iemand sê: „Skakel my maar as jy hulp nodig het", sonder dat die gebruik van die telefoon daarby bedoel word.

Iemand maak nou die dag die uitlating: „Lyk ek miskien vir jou soos die sentrale dat ek al hierdie inligting moet verskaf?" Van die telefoon kom die uitdrukking: „om afgesny te voel van die res van die wêreld“.

Die motor

Alle mense kom daagliks met 'n motor in aanraking. Daar is trouens baie min gesinne wat nie oor 'n eie motor beskik nie; baie gesinne besit selfs meer as een. Die bus, vragmotor, trein en motor het vandag die ou ossewa en perdekar vervang. Waar die kinders vroeër nog lang afstande te voet na die skool moes aflê, word hulle vandag meestal met busse aangery skool toe. Vervoerkommunikasie vind vandag op 'n hoogs georganiseerde wyse plaas.

Die ossewa het 'n reemryke rol in die geskiedenis van die Afrikanervolk gespeel. Die ossewa het ook duidelik sy stempel op die Afrikaanse taal afgedruk. Maar ons egter 'n lang lys uitdrukkinge en idiome het wat aan die ossewa en die perd ontleen is, tref ons net 'n geringe aantal segswyses aan wat op die motor betrekking het. Onwillekeurig kom die vraag by ons op: Het die mense van vandag nie meer 'n behoefte aan spreekwoorde nie?

Dit is egter onrusbarend hoe die Afrikaanse taal in die motorbedryf misken word. In baie motorsake is die voertaal Afrikaans, maar waar terme vir onderdele of toerusting gebruik moet word, vind

ons hoofsaaklik die Engelse term. Afrikaanse motorterme het nog 'n groot agterstand om in te haal. Die terme is voldoende, maar veels te min Afrikaanssprekendes maak nog daarvan gebruik. Kan dit dus as eienaardig beskou word dat daar nog so min uitdrukkinge van die motor afkomstig is?

Ek het die volgende uitdrukkinge opgespoor wat op die motor betrekking het:

„Elkeen is 'n rat in die groot masjien" ('n onderdeel in 'n groot saak); dit het nie noodwendig betrekking op 'n motor nie, maar is tog van toepassing op 'n moderne masjien;

„ekonomiese faktore wat as skokbreker/-demper in hierdie tyd dien";

„soos 'n renjaer hier verbyjaag" (vinnig en onverskillig);

„iemand is in trurat" (hy gaan agteruit);

„in die hoogste (laagste) versnelling wees";

„iemand wat min vonk in hom het" (geesdrif en deursettingsvermoë);

„iemand is 'n knaldemper in die planne" (hier het ons heel waarskynlik 'n oorgang van domper/demper);

„op die lepel lê" (vet gee) word dikwels i.v.m. 'n motor gebruik;

„van battery verander" ('n ander taktiek volg, aan die gesprek 'n ander wending gee);

„hy loop op vyf silinders" (baie ongebalanseerd, nie met volle krag nie);

„op iemand se petrol druk" (aanja).

Vervoerwese

Die volgende uitdrukkinge staan in noue verband met die vervoer

in die algemeen; sommige kom vryliker in die volkswond voor as ander:

„Ons staan voor 'n stopstraat in die werk“;

„iets stoomroller“ (oorweldig);

„dissipline wat darem 'n toegroeten het“;

„so lastig soos 'n parkeermeter“;

„in 'n eenrigtingweg beweging“; ook die segswyse: „in 'n doodloopstraat beland“ (alhoewel dit heelwat ouer is);

„niemand veroorsaak 'n verkeersknoep“ as hy byvoorbeeld nie wil opskuif nie;

„voor 'n rooi lig te staan kom“ (tot 'n stilstand gedwing word).

Die volgende uitdrukking het op 'n trein betrekking:

„niemand op 'n spoor rangeer“ of „oral rond en bont rangeer“.

Daar is baie segswyse wat aan die stoomkrag ontleen is: „Wie kom hier so aangestoom“? „stoom afblaas“; „mense stoom binne“.

Hier het dalk 'n verskuiwing plaasgevind van „binnestroom“, wat met die natuur verband hou. So kry ons ook die uitdrukking: „Hy reageer soos 'n blitspatroelie“, wat dalk as 'n ekwivalent vir „so vinnig soos blits“ beskou kan word. Die oumense het naby die natuur geleef, terwyl die moderne mens se gedagtegang nie meer so aan die bodem en natuur verknog is nie. Vroeër was die vergelyking „hy werk soos 'n mier/oesel“ baie algemeen. Vandag hoor ons al hoe meer die vergelyking „hy werk soos 'n outomaat“.

Die mediese wetenskap

Die mediese wetenskap het 'n geringe rol in die lewe van die Afrikaners as boerevolk gespeel. Die vooruitgang op mediese gebied in die twintigste eeu is so fenomenaal dat dit oral en heeldeur onder bespreking is. Tot dusver is die spore van die mediese wetenskap in ons spreekwoordeskat egter verbasend gering. Die feit dat baie van die mediese terminologie aan ander tale ontleen is, kan as 'n belangrike rede hiervoor beskou word. Woorde uit die mediese wetenskap word natuurlik al meer gemeengoed: antibioties, voorskrif, ens.

Die volgende uitdrukkinge is in hierdie verband aangeteken:

„'n Operasie is nodig om 'n saak reg te stel”;

„iemand sal 'n harteoorplanting moet ondergaan indien hy vir 'n betrokke saak wil kwalifiseer”;

„sit asof hy onder narkose is” (hierdie woord is self nie nuut nie maar die begrip daarvan wel);

iemand se teenwoordigheid kan as 'n „hoofpynpoel/pyndoder/kalmeerpil dien”.

Voetbalkommentators praat dikwels van die pil wat agter die pale geplant word. 'n Segswyse wat algemeen deur die jeug gebruik word, is om alles wat vuil, slordig of lelik voorkom, septies te noem.

Die moderne wetenskap

Landbou en veeteelt het die vernaamste deel van die boerevolk

se ervaringswêreld uitgemaak. Dit het die middelpunt van sy bestaan gevorm. Dit was sy lewe. Daarvan is sy taal die bewys, want hierdie gebied was vrugbaar vir die ontstaan van 'n groot aantal spreekwoorde en uitdrukkings.

Die oumense se lewenspatroon was rustiger en vryer as die van die moderne mens. Die ou sanna en outydse kanon was hulle belangrikste wapen in oorlogstyd. Vandag draai die mens se bestaan om die moderne uitvindinge van die wetenskap. Intensiewe navorsing word op die gebied van die verdediging gedoen, en die wedywing tussen die Ooste en die Weste word al hoe hewiger op hierdie gebied. Na die vervaardiging van die atoombom kry ons die vuurpyl, satelliet en spoetnik. Amerika se maanlanding span die kroon op hierdie gebied.

Die afgelope tyd, noudat die belangrikheid van die „eie bodem“ vanweë internasionalisering aan die afneem is, is vertaling of leenvertaling van bestaande Engelse of Nederlandse nuutskeppings dikwels voor-die-hand-liggend. Geandeweg sien ons die spore hiervan ook in die spreekwoordeskat van die Afrikaanse taal.

Baie algemeen is die uitdrukking: „Hy het soos 'n atoombom onder ons ingespring“. Ander uitdrukkings in hierdie verband kom nog nie vryelik in die volksmond voor nie.

„Iemand kan nie met traangas hier verwyder word nie“ (baie moeilik);

„soos 'n vuurpyl verbytrek“ (baie vinnig);

„soos 'n oorlogstenk deurbars";

„soos 'n spoetnik wegspring" (vinnig);

„'n plan/skema word gelanseer";

„'n kernaanval op iets maak".

Ons hoor ook die volgende uitdrukkinge: „Daardie kōrel is in 'n wentelbaan om die nooi".

Die woord kettingreaksie word dikwels in sooswyses gebruik.

WAT V toon die volgende gebruike aan: „Ek wil alleen enkele van my vrae aan u stel, in die hoop dat hulle 'n kettingreaksie van verdere vrae mag ontketen" (Robert Nohr).¹⁾ „Dan volg onkeerbaar die kettingreaksie van trots na hoogmoed, van hoogmoed na minagting en uiteindelik van minagting na haat" (Die Huisgenoot). „Die sluiting van 'n enkele myn veroorsaak volgens hom 'n kettingreaksie wat op die ou end vir die land 'n verlies beteken" (Die Burger). „Oorloë ontstaan gewoonlik wanneer 'n insident 'n kettingreaksie van emosies, verpligtings en onvermydelikhede laat ontstaan" (Die Vaderland). „Die Britse regering het die korrespondensie oor die saak aan Lord Kitchener gestuur wat dit op sy beurt aan waarnemende president Schalk Burger gestuur het; hiermee is 'n kettingreaksie aan die gang gesit" (A.N. Pelzer).²⁾ „Die huwelikstelsel het tot

1. Snijman, F.J., red. Woordeboek van die Afrikaanse taal, Deel V. p. 623.

2. Ibid., p. 624.

gevolg dat die hele stamgemeenskap uiteindelik oor en weer in skuldverhouding tot mekaar staan - 'n kettingreaksie wat uiteindelik tot by sy beginpunt loop en daarvandaan weer opnuut sy kringloop begin" (Tomlinsonverslag).¹⁾

Internasionale politiek

Die wêreldgebeure druk sy stempel op alle tale af. Afrikaans moet ook die uitdrukkingsmedium vir internasionale betrekkinge word. Uitdrukkings soos die volgende word dikwels gehoort: „Hulle sal nou sanksies teen my wil toepas“; „Hy saboteer my pogings“ (kan ook op krygswese betrekking hê).

Maatskaplike terrein

Die lewe op maatskaplike gebied het sedert die begin van die twintigste eeu baie verander. Die maatskaplike patroon is anders as vroeër. Die ontspanning en vryetydsbesteding van die moderne mens verskil aansienlik van dié van die boerevolk van vroeër. Die mense het eers baie meer by mekaar gekuier, gesellige byeenkomste gehou en op sosiale gebied meer met hulle medemens gekommunikeer as vandag. Die moderne mens het meer individualisties geword. As gevolg van spesialisasie op maatskaplike en ekonomiese gebied het

hy 'n alleenloper geword. Die bioskoop is een van die belangrikste ontspanningsplekke vir die mense van ons tyd. Dit het dus tot natuurlike gevolg; dat die rolprent ook in die Afrikaner se uitdrukkinge verteenwoordig sal wees. Baie van hierdie woorde is egter ontlenings uit ander tale. Ons kry uitdrukkinge soos die volgende:

„Soos 'n rolprent voor my geestesoo; verbydraai“;

„'n Oscar met daardie poging wen“.

As gevolg van die gejaagde lewenspatroon van vandag verdring die prentverhaal in 'n mate die gewone storieboek, sodat daar net vinnig na die verhaal „gekyk“ kan word in plaas dat dit gelees word. Iemand maak die opmerking: „Dit klink so fabelagtig soos 'n prentverhaal“.

Die uitdrukking „'n ware kletskaus“ word vandag heel dikwels verdring deur „'n ware blêrkas“.

Die woord mini (miniatuur) word vandag baie algemeen gebruik. Dit wissel van 'n minirok tot 'n minimotor, en 'n predikant van Potchefstroom het onlangs oor die radio selfs van 'n „minigodsdienst“ gepraat.

Met die koms van die tiendelige geldstelsel het nuwe woorde in gebruik gekom, en dit lê voor die hand dat daar uitdrukkinge van die pond, sjieling en pennie na die rand en sent verplaas sal word. Prof. Kok maak die opmerking dat iemand heel spontaan van 'n praat- en kooplustige ou dame gesê het: „Sy praat land en sand aanmekaar

en koop rand en sent aanmekaar".¹⁾

Sakelewe

Alhoewel die Afrikanervolk oorspronklik 'n agrariese volk was, het hulle geleidelik tot die handel en die nywerheid toegetree. Vandag beklee baie Afrikaanssprekendes vername poste in die sakelewe en alle Afrikaners kom vandag in mindere of meerdere mate met die handel in aanraking. Gevolglik tref ons vandag 'n hele klompie uitdrukkinge aan wat aan die sakelewe ontleen is.

Die oumense het nooit in die aandeelbeurs belanggestel nie. Vandag koop duisende Afrikaners aandele op die beurs. Ons tref 'n paar uitdrukkinge hier aan: „niemand se aandele daal by iemand anders"; „sy werk/pogings werp nie juis veel dividend(c) af nie".

Boekhousterme het ook 'n invloed op die uitdrukkinge en segswyses van die Afrikaner uitgeoefen. Ek dink byvoorbeeld aan die volgende:

„'n Batige saldo by iemand hê";

„'n proefbalans wat in 'n saak klop" (goed afloop);

„Dit is die balansstaat van 'n hele agtien dae";²⁾

„die bates en die laste van hierdie optrede";

-
1. Boshoff, S.P.E. e.a. Kruim en kors. Johannesburg, Voortrekkerpers, 1964. p. 120.
 2. Brink, A.P. Die ambassadeur. Kaapstad en Pretoria, Human & Rousseau, 1964. p. 103.

„tot iemand se krediet (debiet) tel“.

Die woord afskryf is al baie oud in Afrikaans. Die uitdrukking „iemand in 'n saak maar afskryf“ (buite rekening laat / van hom afsien) staan egter in direkte verband met die afskrywing van goedere/skuld in die sakelewe.

Na aanleiding van die verskering van eiendomme en lewens kry ons die volgende segswyse: „Die premie op eksamenvakke is baie hoog“.¹⁾

Diverse

Die volgende voorbeelde groepeer ek onder een afdeling:

Die alledaagse woord word soms in 'n omgekeerde situasie gebruik, bv.: „Die Duitsers het die Engelse lelik geknyptang“; „Die lugmag se duiwehok is weer oop“ (krygswese).

Die name van persone, plekke of gebeurtenisse word dikwels in die gedagtegang van die moderne mens aan 'n begrip gekoppel. Vergelyk die volgende „'n Hirosjima word voorspel“; „'n regte Hitler x Nero“. Veral onder die jonger geslag word die name van rolprente en radiofigure gemeengoed: James Bond, Tarzan, Staal Burger e.a. Hulle word dikwels nuwe simbole, amper soos Bybelse figure voorheen.

1. Van Loggerenberg, N.T. Lesing op onderwyskongres. Welkom, 30 Mei 1969.

Die segswyse „nie mooi kan fokus nie" is aan die fotografie ontleen.

Die invloed van sport op die uitdrukkingswyse van die taal

Die Suid-Afrikaner is baie lief vir sport, veral opelugsport. Rugby is die nasionale sportsoort in Suid-Afrika. Daar is bykans nie een Afrikanerseun wat nie die begeerte het om n rugbybal te hanteer nie. Alhoewel die meeste sportsoorte in Suid-Afrika van internasionale gebied afkomstig is, het sommige sportsoorte al so eie aan die Afrikaner geword dat dit n deel van die uitdrukkingswyse van die taal uitmaak. Ek dink hier veral aan rugby en krieket.

Rugby

„n Slim aangee in n saak"; (Twee persone beredeneer n saak; een persoon gee nie n definitiewe antwoord nie, maar gee dit aan vir die volgende persoon);

„n lelike aanslaan" (fout);

„niemand onkant betrap" (in n verkeerde posisie) (Ndl. onklaar);

„Die kinders het die onderwyser darem netjies gesystap" (geflous);

„in n saak gepypkan word" (fop of mislei);

„Hy het die bal lekker agter die pale geplant met daardie opmerking" (die spyker op die kop geslaan).

Krieket

„Dit is nou weer my kolfbeurt" (Eng. innings);

„iemand been voor paaltjie betrap in 'n saak" (onverwags, onklaar);

„met 'n snelbouler te doen hê" (iemand wat wakker en vinnig is);

„om uitgeboul te voel" (uit die veld geslaan, uitoorlê).

Ander sportsoorte

„Die rusverstoorders is gou uitgeknikker" (albasterspel);

„Die antwoord van die politikus was 'n uitklophou vir sy teenstanders" (doodgooier) (boks);

„in die pylvak van die leerplan beweeg" (atletiek).

Engelse uitdrukkings i.p.v. die Afrikaanse

Op elke gebied van die moderne lewe kom die Afrikaner gedurig met Engels in aanraking. Soms word die Engelse woord eers geleer, en dan word die Afrikaanse ekwivalent gesoek. Dikwels voorsien die Engelse woord en uitdrukking sodanig in 'n bepaalde behoefte dat daar nooit 'n Afrikaanse uitdrukking in die plek van die Engelse gesoek word nie. Ek dink hier byvoorbeeld aan die Engels „speed-wobble" en af-„switch", wat vryelik deur Afrikaanssprekendes gebruik word. Ons vind hierdie gebruik veral in die taal van skoliere en studente, alhoewel almal nie uit die wetenskaplike en tegnologiese lewe kom nie. Ons hoor dikwels iemand sê: „Moenie daar staan en idle nie" (doelloos rondstaan); „Jy is 'n square".

Namate die Afrikaner meer taalbewus word, sal ons ook op die

gebied van die spreekwoorde meer oorspronklike Afrikaanse uitdruk-
inge en segswyses vind om sulke euwels te bekamp.

HOOFSTUK 7

OORSIG

Die meeste spreekwoorde is oud en baie oud. Ons besef eers dat iets oud is wanneer dit nie meer vanselfsprekend is nie. Baie van die woorde en uitdrukkings soos geradbraak, op tou sit, teerputs, tonteldoos het al heeltemal van hul ontstaensfeer verwyder geraak. Ons gebruik n uitdrukking soos „self die mas opkom" heeltemal spontaan, sonder om aan die oorspronklike verband te dink.

Die tydfaktor is eweneens van groot belang. Die hoeveelheid taalerfgoed op die gebied van die spreekwoordelike is ongetwyfeld groot. Ons moet egter onthou dat dit die taalwerkzaamheid van eene is. Nuutskoppinge en nuwe segswyses kom daagliks voor, maar dat hierdie woorde en segswyses n blywende plek in die spreekwoordeskat van ons taal sal inneem, is n proses wat tot dusver nog nie op n noemenswaardige wyse plaasgevind het nie.

Het ons tyd dan geen behoefte meer aan dergelike uitdrukkingswyses nie? Teoreties kan die vorming van nuwe segswyses as iets bestendigs en deurlopends beskou word. Taal is tog ook die spel van verbeelding, van beelde. In die moderne lewe is n saak miskien anders vir intellektualiste en vir stedelinge as vir minder geleerdes of vir die plattelandse bevolking. Of daar nuwe, ontstaande spreekwyses vorendag kom, daarvoor moet ons gesamentlik met n aandagtige oor luister. „Wellicht horen we binnenkort het gras groei-

en en in onze moedertaal de motoren ronken".¹⁾

Die vraag ontstaan: Waarom word daar nie meer so baie spreekwoorde en uitdrukkinge geskep soos vroeër nie? Beskik die taal dan oor genoeg uitdrukkinge sodat ons nie meer nuwes nodig het nie?

Die antwoord lê dalk hierin: die moderne mens lewe te gejaagd. Die ervaring verdiep nie meer tot universele lewenswysheid wat in gesegdes, spreekwoorde en spreekwoordelike gesegdes saamgevat en bewaar word nie. Daar is nie meer tyd vir urelange besinning soos vroeër nie. Ons kan ten opsigte van die moderne voorbeelde nog net van segs wyses praat.

Of hierdie moderne segs wyses altyd sal voortbestaan en of hulle net aan tyd en plek gebonde is - oondagsvlieë - en later weer verlore sal gaan, sal alleen die tyd ons kan leer. Dit is egter duidelik dat die nuwe uitdrukkings wyses nie die oues vervang het nie. Hier en daar tref ons 'n moderne ekwivalent vir 'n ou uitdrukking aan, maar die oue het nog steeds blywende waarde en word nie heeltemal deur die nuwe vervang nie.

Tereg kan gevra word: Sal ons lewe ook vir die nageslag daarin bewaar word, soos 'n oop boek vir die eeue lê as openbaring van die besinnende gees wat in die skat van 'n suiwer taal ook voor die regbank van die eeue voor stok gekry kan word? Of sal hierdie tyd,

1. Anon. Genoeg zoete broodjies. Onze Taal 33(1):2, Jan. 1964.

met sy geweldige, haas hemelbestormende, natuurwetenskaplike, tegnologiese en sportprestasies taalmatig 'n ontlaaide battery bevind word wat geen wysheidstroom meer afgegee het nie, in hierdie opsig; maar 'n minikultuur was?

BIBLIOGRAFIE

- Boshoff, S.P.E. Die vaktaalburo van die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns. T.W.K., nuwe reeks, deel 11, Apr. 1951.
- Die wonder van Afrikaans as vaktaal. (In du Buisson, M.S., samest. Die wonder van Afrikaans. Johannesburg, Voortrekkerpers, 1959.)
- o.a. Kruim en kors. Johannesburg, Voortrekkerpers, 1964.
- Radiopraatjies oor Afrikaans. Johannesburg, Voortrekkerpers, 1956.
- Uitbou en onderrig van die Afrikaanse taal. T.W.K., nuwe reeks, deel 11, Okt. 1951.
- Vakterminologie in Afrikaans. (In S.A. Akademie vir Wetenskap en Kuns. Feesalbum 1909-1959. Pretoria, Van Schaik Bpk., 1959.)
- Volk en taal van Suid-Afrika. Pretoria, J.H. de Bussy Bpk., 1921.
- Wat van ons letterkunde. (In Radiopraatjies opgestel deur die publisiteitsafdeling, S.A. Uitsaaikorporasie. Johannesburg, 1957.)
- Breed, J. Die Noord-Sotho spreekwoord. Koers, deel 3, Aug. 1955.
- Brink, A.P. Die ambassadeur. Kaapstad & Pretoria, Human & Rousseau, 1964.
- Coetzee, D.J. Die wisselwerking tussen volkstaal en vaktaal. T.V.V., 9(1): Aug. 1952.
- De Villiers, Anna. Mooi ou woorde wat wegsink. Die Huisgenoot, 21 Apr. 1961.
- Hybers, Elisabeth. Die helder halfjaar. Johannesburg, Constantia, 1956.
- Neerslag. Kaapstad, Bloemfontein en Johannesburg, Nasionale Boekhandel Bpk., 1958.
- Hiemstra, L.W. Die gebruik van vreemde woorde. (In Taalkundige opstelle van oud-studente aan prof. dr. T.H. le Roux. Kaapstad, H.A.U.M., 1963.)

- Hockett, C.F. A course in modern linguistics. New York, The Macmillan Company, 1962.
- Kok, B. Die Afrikaanse volkstaal. (In Van der Merwe, H.J.J.M., red. Studierigtings in die taalkunde. Pretoria, Van Schaik Bpk., 1964.)
- Die vergelyking in die Afrikaanse volkstaal. Pretoria, Van Schaik BPK., 1942.
- Uit die Afrikaanse spreekwoordeskat. (In Taal en teken, bundel opgedra aan prof. G.S. Nienaber. Kaapstad, Human en Rousseau, 1963.)
- Lecoutere, C.P. & Grootaers, L. Inleiding tot de taalkunde en tot de geschiedenis van het Nederlands. Groningen, J.B. Wolters, sesde druk.
- Le Roux, J.J. Praatjies oor ons taal. Kaapstad, Nasionale Pers Bpk., 1939.
- Le Roux, T.H. Afrikaanse taalstudies. Pretoria, Van Schaik Bpk., 1962.
- Malherbe, D.F. Afrikaanse spreekwoorde en verwante vorme. Bloemfontein, Nasionale Pers Bpk., 1924.
- Meyer, A.M.T. Die idioom van die geesteswetenskappe. Standpunte, 21:4-13, Okt. 1967.
- Opperman, D.J. Astrak. Kaapstad, Bloemfontein en Johannesburg, Nasionale Boekhandel Bpk., 1960.
- Joernaal van Jorik. Kaapstad, Bloemfontein en Johannesburg, Nasionale boekhandel Bpk., 1949.
- Reichling, A. Verzamelde studies. Zwolle, N.V. Uitgeversmaatschappij, 1962.
- Roux, Anna H. Volkstaal teenoor gestileerde taal. T.V.V., 10(1):1-11, 1953-54.
- Schoonees, P.C. e.a. Handwoordeboek van die Afrikaanse taal. Johannesburg, Voortrekkerpers, 1965.
- Strecktaal - voorbeelde en 'n versoek. Die Huisgenoot, 22 Des. 1961.
- red. Woordeboek van die Afrikaanse taal, deel I - IV. Pretoria, Die Staatsdrukker, 1,56 1961.

- Smith, J.J. Op ons taalakker. Pretoria, Van Schaik Bpk., 1962.
- Stern, G. Meaning and change of meaning. Bloomington, Indiana University Press, 1965.
- Snijman, F.J. Struktuur van die woordbetekenis. (In Van der Merwe, H.J.J.M., red. Taalfasette, deel 2. Pretoria, Van Schaik Bpk., 1966.)
- red. Woordeboek van die Afrikaanse taal, deel V. Pretoria, Die Staatsdrukker, 1968.
- Terblanche, H.J. Die Afrikaanse vaktaal. (In Taalkundige opstelle van oud-studente aan prof. dr. T.H. le Roux. Kaapstad, H.A.U.M., 1963.)
- Nuwe vakwoorde in Afrikaans. (In Taal en teken, opgedra aan G.S. Nienaber. Kaapstad, Human & Rousseau, 1963.)
- Van der Merwe, H.J.J.M. Analogie. (In Van der Merwe, H.J.J.M., red. Inleiding tot die taalkunde. Pretoria, Van Schaik Bpk., 1963.)
- Van der Walt, M.J. Semantiek. (In Van der Merwe, H.J.J.M., red. Inleiding tot die taalkunde. Pretoria, Van Schaik Bpk., 1963.)
- Van Gestel, F.Ch. De omskrywing van spreekwoord, zeggswijze, uitdrukking en gezegde. (In Van Haeringen, C.B. e.a. De nieuwe taalgids (56) 214-9, 1963.)
- Van Zyl, M.S. Die taal van die wetenskap en die tegniek. (In Taalkundige opstelle aan prof. dr. T.H. le Roux. Kaapstad, H.A.U.M., 1963.)
- Venter, H. Taal as beheersingsmiddel. Rede by aanvaarding van professoraat in Afrikaans-Nederlands aan die P.U. vir C.H.O., 17 Februarie 1961.
- Verdam, J. Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal. Leeuwarden, H. Surengar, 1890.
- Anon. Genoeg zoete broodjies. Onze Taal, 33(1):1-3, Jan. 1964.

Ongepubliseerde lesings

- Van Loggerenberg, N.T. Lesing op onderwyskongres. Welkom, 30 Mei 1969.
- Venter, H. Die ougoud van die taal. Lesing by Blommeklub, Potchefstroom, 16 Mei 1962.